

Lehet-e Nyugat Kelet-Európa?

Stefano Bottoni: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2014, p. 362.

FŐCZE JÁNOS

Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola

Stefano Bottoni, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának főmunkatársa 2010-ben, olasz közönség számára írta, majd 2014-ben adta ki először magyar fordításban *A várva várt Nyugat* című kötetet. A szerző könyvében Kelet-Európa 1944-től napjainkig terjedő történetének összehasonlító, politika- és társadalomtörténeti szempontú bemutatására vállalkozott.

A gördülékeny stílusú, ugyanakkor informatív munkát Bottoni a kurrens nemzetközi szakirodalomra alapozta, emellett még – amint a magyar kiadás előszavában kiemelte – leginkább olasz, magyar és román szerzők 2010-ig megjelent köteteit használta fel. A szerző az olasz kiadásban szereplő és a két világháború közötti időszakot arra hivatkozva hagyta el, hogy a piacon már van egy ilyen mű (Palotás Emil 2003-as, *Kelet-Európa története a 20. század első felében* című Osirisnél megjelent kiadványa). Ugyanakkor Bottoni úgy vélte, hogy a magyar kiadványok sorában az egyedi megközelítésű kötet a 20. század második felének szakirodalmában különleges helyet tud elfoglalni.

Vállalkozásáról így írt: „Szerettem volna szembesíteni a gyakran befelé forduló magyar szakmát azzal, hogy másutt és más nyelven is jelennek meg olvasásra, továbbgondolásra érdemes művek; azt kívántam érzékeltetni a magyar olvasóval, hogy ez az ország nem „önmagáért” létezik, hanem a kelet-európai régió szerves része, sőt egy igen bonyolult, állandóan változó és gyakran ellentmondásos, tágabb

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

globális viszonyrendszerben mozog” (7). Bottoni vállalásának teljesítése felől kevés kétség mutatkozik. Az összefoglaló mű számos új szempontot ismertethet meg az olvasóval, és emellett a térség bonyolult, de ugyanakkor üdítően sokszínű mozaikjaiból koherens narratívába rendezi Kelet-Európa 1944 utáni történetét.

De mit is ért Kelet-Európa alatt Bottoni? A szerző meghatározása alapján a sokat vitatott Kelet-Európa-fogalom jelentése a második világháborút követően vált állandóvá. Ekkor ugyanis a régiót „egységgé kovácsolta” az, hogy a szovjet hatalmi szféra részévé vált. Ezt az állapotot a szovjet típusú rendszerek történelmi tapasztalatai mélyítették tovább. Kelet-Európa alatt Bottoni napjaink következő húsz államát értette, és tette összehasonlító vizsgálata tárgyává: Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Fehéroroszország, Ukrajna, Szlovákia, Cseh Köztársaság, Magyarország, Románia, Bulgária, Moldova, Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Montenegró, Macedónia, Koszovó és Albánia.

A szintézis korlátaiból következik, hogy az egyes, a magyar olvasók számára feltelezhetően érdekesebbnek és fontosabbnak ítélt országok – de főként Magyarország és a vele közvetlenül szomszédos államok – érezhetően nagyobb figyelmet kaptak, míg a távolabbiak leginkább úgy jelentek meg a kötetben, mint a tág Kelet-Európa-történet érdekes epizódjai.

Bottoni az 1944 és 1991 közötti időszakot négy fejezetre osztva mutatta be. A felosztás kronologikus jellegű: az elsőben az 1944 és 1948 közötti, a másodikban pedig az 1949 és 1955 közötti időszakokkal foglalkozott. A harmadikban a szerző az 1956 és 1972 közötti történéseket elemezte, míg a negyedik fejezetben dolgozta fel az 1973 és 1991 közötti időszakot.

A szerző ágazó és a könyv írásakor legfrissebbnek számító szakirodalomra támaszkodó kötet egyik legizgalmasabb szála a nemzetiségi kérdés problematikájának az időszak alatti kezelése.

Az Egyesült Nemzetek Szövetségének megalakításakor csak egyéni jogokat elismerő nemzetközi közösség mintegy belekódolta a nemzetiségek elnyomásának büntetlen lehetőségét a második világháború utáni nemzetközi rendszerbe. Ennek egyik első kifejeződése a „fizikai és társadalmi tér brutális nemzetiesítése” volt a második világháborút követően. Ezt Bottoni szerint Tony Judt fogalmazta meg találó módon: „Az első világháború befejezésekor határokat ötlöttek ki és módosítottak, míg az emberek egészségükben véve a helyükön maradtak. 1945 után tulajdonképpen az ellenkezője történt: egy fontos kivétellel nagyjából a helyükön maradtak, helyettük az embereket költöztették át” (28).

A szovjetek bevonulását követően a németek megbüntetésének terve került előtérbe, így közülük kerültek ki a legtöbben a kényszermunkára elhurcoltak, valamint a kitelepítettek. De nem csak a németek tapasztalták meg a homogenizálást célzó törekvéseket az újjá rendezett Európában. Így például a szerző által „megfojtott demokráciáknak” nevezett Csehszlovákia és Magyarország esetében a Szudéta-vidék németjei és a szlovákiai magyarok, valamint kisebb mértékben a magyarországi

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

németek és szlovákok kitelepítése, illetve cseréje is ennek a folyamatnak a keretében valósult meg.

A nemzetiségi problémát, amely korábban a térség egyik legfontosabb problémája volt, illetve magát a nacionalizmust a szovjet hegemón parancsára hivatalosan felfüggesztették. Ez azonban nem állította meg a szovjetizált térség államait abban, hogy a nyílt diszkriminációtól kezdve egészen a legszéleskörűbb nyelvi jogokkal járó integrációra törekvésig terjedő lehetőségek széles spektrumával válaszoljanak a kisebbségek jelentette, gyakran stabilitási rizikóként felfogott kihívásra. Az erdélyi magyarok 1948-ig széleskörű, az integrációjukat előmozdítani hivatott jogköröket élveztek. 1948 után a hatalmát eredményesen kiépítő és Észak-Erdély kérdését rendezettnek látó román kommunista rezsim az egykori autonóm intézményeket közvetlenül a központi hatalom alá rendelte, ezzel növelve kiszolgáltatottságukat. Az 1952-ben szovjet nyomásra létrehozott Magyar Autonóm Tartomány „üvegházként” működött az erdélyi magyarok számára, amelyik ugyan segítette az archaikus székely népi kultúra megőrzését, de közben csak névlegesen rendelkezett autonómiával, a központi hatalom szoros ellenőrzése alatt működött.

A térségben általánosságban véve is megerősödő társadalmi nyomásnak, valamint a terrornak fontos eleme volt a kommunista pártokon belüli tisztogatások sorozata, amelyben már a cionizmus és a „kozmpolitizmus” elleni harc jelszava is szerepet kapott. Az említett jelszavak mögött nem nehéz felismernünk az antiszemizmust – állapítja meg Bottoni.

A szerző jelen művéből is kitűnik az állambiztonsági szervek működése iránti érdeklődése. Bottoni elemzése alapján a román titkosszolgálat, a Securitate a szovjet blokk többi elhárításához viszonyítva nagyobb mértékben viselkedett úgy, mint egy klasszikus nemzetállami elhárítás, és nem riadt vissza attól se, hogy megfigyelje a „testvéri országokat”. Azt követően, hogy a Gheorghe Gheorghiu-Dej pártfőtitkárt váltó Nicolae Ceaușescu 1968-as „függetlenségi nyilatkozatával” megtagadta a részvételét Csehszlovákia lerohanásában, a Securitate még határozottabban léphetett Románia védelmezőjeként. Bottoni ebben keresi a választ arra a kérdésre is, hogy a mai román közvélemény egy része miért ítéli meg pozitívan a Securitatét. Szerinte 1968 után a román állampolgárok egy része a szovjet és a magyar destabilizációs igyekezetekkel szemben tevékenykedő, a román nemzetállam területi integritását védő szervezetnek látták a Securitatét, és látják sokan napjainkban is. Bottoni ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy a román titkosszolgálat mind mentalitásában, mind módszereiben közelebb állt a sztálinista rendszerek titkosszolgálataihoz, mint a térségbeli megfelelői.

A szerző a szovjet állam belső válságával magyarázza azt, hogy a szovjet hatalmi centrum képtelen volt reagálni a nyolcvanas évektől – többek között a feléledő nemzeti függetlenségi törekvéseknek köszönhetően – felerősödő centrifugális hatású erők jelentette kihívásra. A tömb országai különböző stratégiákkal voltak kénytelenek válaszolni a térségben eluralkodó súlyos gazdasági problémákra: Románia pél-

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

dául erőszak szervezetei és titkosszolgálatok révén fokozta a társadalomra nehezedő nyomást, valamint erősítette a nemzeti retorikát.

A Ceaușescu-rendszer kisebbségpolitikájának szerves részét képezte a kisebbségek – a németek és a zsidók – „kiárusításának” a gyakorlata. Azonban, mint erre Bottoni rámutat, ez a gyakorlat nemcsak a jelentős haszonhoz jutó rezsimnek volt érdeke, hanem a magasan képzett, könnyen integrálható munkaerőhöz jutó Izraelnek és a Német Szövetségi Köztársaságnak is. Az ország másik nagyobb lélekszámú kisebbségét alkotó romániai magyarok közül a legtöbben Magyarországra igyekeztek jutni. A tömegesen menekülő romániai magyarok azonban csak 1989 márciusától számíthattak biztos befogadásra a magyar állam részéről, miután az csatlakozott az ENSZ menekültügyi konvenciójához. A romániai decemberi fordulatig több, mint 30 ezer romániai magyar menekült hagyta el az országot, s közülük több száz személyt lőttek le a „zöldhatáron” való átszökés közben a román határőrök.

Bottoni igyekezett visszafejteni a napjaink közbeszédének részét képező, gyakran összeesküvés-elméletekre alapozott és a közelmúlt eseményeit nagy valószínűség szerint elferdítve bemutató narratívákat. Ezt a megoldást alkalmazta az 1989-es forradalomra vonatkoztatva is. Elemzésében kifejtette, nem gondolja, hogy szovjet, esetleg nyugati titkosszolgálati szervezés előzte volna meg a romániai rendszerváltást. Ugyanakkor határozottan cáfolta azt is, hogy Bush és Gorbacsov máltai találkozásán született volna döntés Románia sorsáról. Bottoni a rendszer mély belső bizalmi válságára, külső elszigetelődésére, a különböző erőszak szervezetelemeknek a tüntetőkkel szembeni fellépéseiben megfigyelhető túlkapásaira, valamint – a Ceaușescunak a temesvári felkelés kirobbanása utáni iráni látogatásához hasonló – „inspirálatlan” döntésekre vezette vissza a rendszer összeomlását.

A szerző hasonló igyekezettel elemezte – Novák Csaba Zoltán és László Márton friss tanulmányára hivatkozva – az 1991-es marosvásárhelyi „fekete március” is. Megállapította, hogy nem a Securitate működésének újraindítása miatt volt szükség az etnikai villongás „megszervezésére”, ugyanis a román titkosszolgálat nem hivatalosan 1989-et követően is működött. Novák és László szerint ebben az esetben az a valószínűbb, hogy a „fekete március” az erdélyi román 1989 előtti elit zsarolási igyekezetének az eredménye. Ez a társadalmi csoport ugyanis – a Ceaușescu bukása utáni romániai belső erőviszonyok újrendeződésének körülményei között – a befolyása, valamint a hatalma csökkenésére adott válaszként, Bukarest zsarolásával szeretett volna javítani a helyzetén.

A fejezetek közül az első és a negyedik a legnagyobb terjedelmű: az első a szovjet típusú rendszerek térségbeli létrejöttének körülményeit, a negyedik a szovjet tömb hanyatlását vizsgálja. Ehhez a két nagyobb fejezethez csatlakozó többi kisebb terjedelmű fejezet révén a kötet két részre osztható, amelyek akár önálló egységekként is működnének. Izgalmasabb azonban a kötet szintetizáló, mozaikszerűen összeállított fejezetrészeit azokkal összevetni, amelyekben a szerző elemez, illetve összegez. A szocializmus húsz évének mérlegét megvonó, Kelet-Európa térségének recens tör-

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

ténetével foglalkozó, valamint az ezekből levonható következtetéseket és a szerző szerint legfontosabb kihívásokat tartalmazó részeket ugyan a szintetizáló fejezetekre építette Bottoni, azonban nagyban el is térnek azoktól. Ezekből a részekből áll össze Bottoni „üzenete”, és kapunk további megerősítést arra vonatkozóan, hogy a szerző élénken érdeklődik a jelen politikai események és a közbeszéd aktuális kérdései iránt.

A negyedik fejezetet záró rész, amelyik a szocializmus első húsz-huszonöt éve mérlegét vonja meg, talán a kötet intellektuálisan legizgalmasabb része. Bottoni – az időszakot érezhetően a modernizációs paradigma felől közelítve – arról nyújt általános képet, hogy milyen mélyreható változáson ment át Kelet-Európa az időszakban. A világgazdaság történetének egyik legkiemelkedőbb gazdasági növekedése – az 1945 és 1970 közötti időszakban a szovjet tömb átlagosan a bruttó hazai össztermék évi 3,9%-ával nőtt – során a régió országai jelentős ipari ágazatokkal gazdagodtak, soha nem látott mértékű társadalmi mobilizációt tapasztaltak meg, és millióknak javultak lényegesen az életkörülményei. Az időszak jelentős mértékű urbanizációval járt. Emellett javult minden olyan indikátor, amelyet a szociológusok a társadalmak általános jólétének mérésére használnak. Ez azonban nem mindenki számára jelentette a társadalmon belüli helyzete javulását, ugyanis ehhez a deklasszálódásra ítélt társadalmi osztályok kálváriája társult.

A „gondoskodó” szocialista állam megszervezte az állampolgárai életét, és az olyan tevékenységekre is volt gondja, mint a szórakozás, vagy a turizmus széleskörű biztosítása. Bottoni a folyamat során színre lépő „ellentmondásokra” is felhívja a figyelmet: ilyen volt szerinte például a kétkeresetűvé váló családokban a hagyományos férfiszerep megrendülése vagy az abortusz liberalizálása kérdésében követett, időszakonként változó, államonként eltérő politika.

Mindezek mellett a szovjet modell a legszegényebb országok számára hozott kiemelkedő fejlődést, viszont az olyan nyugati típusú gazdaságszerkezettel rendelkező országokban, mint például Csehország, a modell alkalmazása „megfojtotta” a gazdaságot. Ebben Bottoni megközelítése differenciáltabb a klasszikus modernizációs megközelítéseknél.

A *Visszatérés Európába?* című ötödik fejezet a posztkommunista demokráciák sikereit és kudarcait elemzi. Bottoni szerint a „posztkommunista átmenet” normatív fogalmával szemben az „átalakulás” lenne az, amivel jobban meg lehet fogni az időszak lényegét. Az első fogalom azt feltételezi, hogy 1989-et követően a térség szovjet típusú rendszerei a kapitalista Nyugat demokratikus rendszerei közé fognak tagozódni, miközben a lezajlott folyamat éppen azt mutatja, hogy ezek az országok egyedi utakat jártak be, amelyek sem a nyugati modellek egyszerű utánzását, sem az 1945 előtti rendszerekhez való visszatérést nem jelentették.

Bottoni az 1989 előtti rendszerek örökségével szembenézni képtelen jelenkori társadalom számára a múlt megértésére tett erőfeszítést javasolja.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

Az utolsó fejezetben a szerző arra keresi a választ, hogy a térség napjainkban a Nyugat periferiája-e vagy inkább ütközőzóna. Ugyanakkor Bottoni ebben a fejezetben gondolja tovább a bevezetőben írtakat: „Kritikai összefoglalóm annyit tesz, hogy az olvasó elé tárja azokat a leülepedett »emlékezetrétegeket«, amelyek ma is összetartják ezt a régiót, és megnehezítik a Nyugathoz való várva várt felzárkózást” (19).

A szerző véleménye szerint a több hullámban megvalósult EU-s bővítés után az Európai Unió keleti felének a Nyugathoz történő felzárkóztatása vontatottan halad. Ráadásul az aránytalan versenyhelyzet miatt a csatlakozás feltételének számító piacnyitás a nyugati cégeknek kedvezett a keletiekkel szemben. Az Európai Unión belüli politikai harcok szempontjából sem egyértelmű a régió pozíciója: miközben a régió egységesen ritkán tud kiállni az érdekeiért, Lengyelország számít az egyedüli olyan térségbeli országnak, amelyik nem fogadta el a marginális hatalmi státuszt, hanem középhatalomként határozta meg magát az EU-n belül.

Nyugat-Európa elitjei ugyanakkor továbbra sem receptívek a Kelet-Európában létező nemzeti problémák méltányos rendezését lehetővé tevő autonómiakonceptciókra. Ebben Bottoni szerint két tényező játszik fontos szerepet: Katalónia és Skócia függetlenedési törekvései azután, hogy megszerezték az autonóm státuszt, valamint az, hogy a nyugati elitek félnek a kisebbségi jogok uniós szintű bővítésétől, mivelhelyzetazonosságot látnak az őshonos kisebbségek és a 20. század második felében Nyugat-Európába települt bevándorlók között. Ennek megfelelően a magyar – például Székelyföld esete – autonómiatörekvésekre is elutasítóan válaszolnak.

A szerző végezetül – zárszó helyett – három olyan kihívást fogalmaz meg, amelyek szerinte napjaink Kelet-Európájának legjelentősebb problémái. Ezek: a megnövekedett, főleg fiatalokat érintő kivándorlás; a népességcsökkenés; és a jelentős nem roma lakosság integrációjának a kérdése. Bottoni ahhoz, hogy Európa történelmileg kialakult gazdasági és társadalmi vonalak mentén való széttöredezettsége megszűnhessen, és hogy a volt szovjet befolyási övezet államai ne váljanak végleg a gazdagabb Nyugat-Európa periferiájává, azt javasolja, hogy a múlt hibáiból tanulva keressünk olyan megoldásokat, amelyek összefűzik a kontinens két felét.

Összefoglalva: a szintézis erősségei közül az összehasonlító, problémaközpontú, és a nemzetállami keretek között vizsgálódó történetírás szintje feletti értelmezésből adódó lehetőségek kihasználását emelném ki. Ezek mellett az összefüggéseiben láttatott Kelet-Európa-történet újszerű megállapításait, valamint nem utolsósorban olvasmányos, a laikus közönségnek is élvezhető és befogadható stílusát tartom fontosnak.